

حفظ و نشر قرآن در عصر پیامبر اکرم (ص)

فربیا احمدی

چکیده

پیامبر اکرم (ص) در حفظ و بقای مجموع قرآن و جلوگیری از تغییر و تحریف آن، عنایت کامل داشت، هر آیه‌ای که بر قلب نورانی پیامبر نازل می‌شد فوراً آن را بر زبان جاری می‌ساخت و تلاوت می‌کرد. همیشه در حافظه‌اش باقی بود و فراموش نمی‌کرد، زیرا عصمت آن حضرت مانع از فراموشی و اشتباه می‌شد.

در زمان پیامبر گرامی اسلام (ص) قرآن با ابزار حفظ و یا رقع‌نویسی نگهداری می‌شد، چون: یک. اصرار بر کتابت و نوشتن قرآن کریم با وجود میلی که اعراب به حفظ و از بر کردن داشتند.

دو. نگارش قرآن در زمان پیامبر اکرم (ص)؛ در حقیقت پشتوانه‌ای بود بر آنچه مسلمانان در حافظه‌های خود جمع‌آوری می‌کردند

سه. یکی از عواملی که علاوه بر حفظ و ضبط قرآن در سینه‌ها، به حفظ و صیانت قرآن از هر گونه تصحیف و تحریف مدد می‌کرد، نگارش قرآن بوده است؛ لذا رسول خدا (ص) به نگارش وحی، سخت اهمیت می‌داد و همزمان با بعثت و زندگانی آن حضرت تعداد اندکی از مردم به خواندن و نوشتن، آشنایی داشتند، در عین حال رسول خدا (ص) عده‌ای از آنها را به تدریج برای کتابت وحی، انتخاب و گزینش فرمود؛ چرا که تنها راه محفوظ ماندن قرآن در آن زمان با توجه به کمبود امکانات حفظ کردن آن و نیز نوشتن آن بر روی رقع‌های مختلف بوده است.

کلیدواژه‌ها: حفظ ، قرآن ، حافظه، عصر پیامبر، کاتبان وحی

بخش اول: طرح مسأله، تعریف مفاهیم، محدوده پژوهش، تبارشناسی موضوع، رویکرد تحقیق و سیر تحول تاریخی موضوع «حفظ و نشر قرآن در عصر پیامبر اسلام» از جمله مباحث بنیادین در مطالعات قرآنی و تاریخ صدر اسلام است که به رغم اهمیت آن، هنوز نیازمند پژوهشهای عمیقتر برای تبیین ابعاد ناشناخته است. مسأله اصلی این تحقیق، بررسی سازوکارهای حفظ قرآن کریم — اعم از شفاهی و مکتوب — و روشهای انتشار آن در جامعه عربستان در دوران حیات پیامبر اکرم (ص) است. این پژوهش محدوده زمانی خود را به دوران رسالت نبوی (از آغاز نزول وحی تا رحلت پیامبر) اختصاص داده و میکوشد با تکیه بر منابع اولیه اسلامی (مانند تفاسیر، احادیث) و تحلیل انتقادی روایات تاریخی، فرایند انتقال متن قرآن از مرحله نزول تا تثبیت اولیه آن را بازخوانی کند.

تبارشناسی این موضوع به نقش پیامبر (ص) و صحابه در ثبت و انتقال قرآن بازمیگردد. در این راستا، رویکرد پژوهش مبتنی بر تحلیل تاریخی تطبیقی است تا از رهگذر آن، تعامل میان سنت شفاهی (حفظ توسط حافظان) و سنت مکتوب (تدوین توسط کاتبان وحی) بررسی شود. انتخاب این موضوع به دلیل جایگاه منحصربه فرد قرآن به عنوان متن مقدس مسلمانان و ضرورت فهم دقیق چگونگی حفظ آن در شرایط اجتماعی و فرهنگی عصر نزول است. سیر تحول تاریخی موضوع نیز نشان میدهد که قرآن در طول ۲۳ سال رسالت پیامبر، به تدریج نازل شد و همزمان با گسترش اسلام، به مناطق مختلف حجاز و فراتر از آن منتقل گردید. این فرایند با چالشهایی مانند جنگها، پراکندگی صحابه، و نبود زیرساختهای نوشتاری رایج همراه بود که خود بر اهمیت سازوکارهای حفظ و نشر تأکید میکند.

ضرورت پژوهش، پیشینه تحقیق، و وجوه تمایز پژوهش حاضر

ضرورت این پژوهش از دو جنبه نظری و عملی برجسته میشود: نخست، نقش بنیادین دوران پیامبر در شکل گیری هویت قرآن به عنوان متن دینیِ تغییرناپذیر، و دوم، پاسخگویی به شبهات معاصر درباره اصالت متن قرآن و چگونگی حفظ آن. درحالیکه تحقیقات پیشین عمدتاً بر دورههای پس از رحلت پیامبر (مانند جمعآوری قرآن در عصر عثمان) متمرکز شده اند، این تحقیق با تمرکز بر دوران حیات پیامبر (ص)، خلأ مطالعاتی موجود در این زمینه را پر میکند.

پیشینه تحقیق شامل آثار محققانی چون «تدوین القرآن» اثر جان وانسبرو (با نگاهی انتقادی) و «تاریخ قرآن» تئودور نولدکه (با رویکرد تاریخی) است، اما بیشتر این پژوهشها یا تحت تأثیر نگاه های غربیاند یا صرفاً به جنبه های

فقهی کلامی پرداخته‌اند. پژوهش حاضر با تکیه بر منابع دست اول اسلامی (مانند صحاح سته و منابع شیعی) و اجتناب از تقلیل گرایی، می‌کوشد تصویری جامع از فرایند حفظ و نشر قرآن ارائه دهد. وجه تمایز این تحقیق، ترکیب روشهای تاریخ نگاری کلاسیک با تحلیل جامعه شناختی نقش صحابه و ساختار قبیله‌ای عربستان در انتقال قرآن است. همچنین، بررسی همزمان دو محور «حفظ شفاهی» و «ثبت مکتوب» به‌عنوان مکمل یکدیگر – برخلاف تحقیقاتی که این دو را در تقابل می‌بینند – از نوآوریهای این مقاله محسوب میشود.

روش شناسی و پیش فرض های تحقیق

روش این پژوهش، ترکیبی از تحلیل محتوای کیفی منابع تاریخی و تطبیق روایات متعدد برای دستیابی به تصویری مستند از فرایند حفظ قرآن است. داده ها از منابعی مانند «الطبقات الکبری» ابن سعد، «صحيح بخاری»، «التمهید» ابنعبدالبر، و آثار سیره نگاران متقدم استخراج شده و با روش نقد سند و متن مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. پیشفرض اصلی تحقیق آن است که پیامبر اسلام (ص) به‌عنوان واسطه وحی، نقشی فعال در نظارت بر حفظ و کتابت قرآن داشت و این فرایند به صورت نظام مند و با مشارکت گسترده صحابه پیش میرفت. همچنین، پژوهش بر این مبناست که متن قرآن در دوران حیات پیامبر (ص) به شکلی منسجم و نزدیک به نسخه کنونی وجود داشته، هر چند به صورت پراکنده و غیرمجلد.

مقاله حاضر در چهار محور اصلی ساختاریافته است:

۱. فرایند نزول و ثبت قرآن: بررسی تدریجی بودن نزول، نقش کاتبان وحی، و شیوه‌های ثبت آیات بر ابزارهای نوشتاری مانند پوست حیوانات و استخوانها.
۲. حفظ شفاهی و نقش حافظان: تحلیل جایگاه حافظان قرآن در جامعه عربستان، تربیت صحابه توسط پیامبر، و تأثیر فرهنگ شفاهی بر انتقال متن.
۳. نشر قرآن در خارج از مدینه: مطالعه شیوه‌های تبلیغ قرآن در میان قبایل و مناطق دوردست (مانند یمن و بحرین) و نقش سفیران پیامبر در این فرایند.
۴. چالشهای حفظ قرآن: بررسی موانعی مانند جنگها، شهادت حافظان، و تلاشهای پیامبر برای مقابله با تحریف، همراه با تحلیل روایات مرتبط با جمع‌آوری قرآن در دوران نبوی.

این محورها در کنار یکدیگر، تلاشی است برای ترسیم نقشه دقیق از چگونگی تبدیل قرآن از «وحی نازل شده» به «متن مقدس ماندگار» در کمتر از سه دهه.

دوران نبوت پیامبر اکرم (ص) و مدت نزول قرآن

۱- بیست سال

در برخی روایات مدت رسالت پیامبر اکرم و نزول قرآن را بیست سال دانسته اند.

عکرمه در روایتی از ابن عباس نقل میکند: قرآن بر پیامبر خدانه نازل شد در حالی که چهل و سه سال داشت.

در روایت حفص بن غیاث از امام صادق چنین آمده است که: «نزل القرآن جملة واحدة في شهر رمضان الى البيت المعمور ثم نزل في طول عشرين سنة قرآن به صورت جمعی در ماه رمضان به سوی بیت المعمور نازل گشت و سپس در طول بیست سال نازل شد»^۱

یحیی بن سعید هم از سعید بن مسیب اینگونه روایت میکند که: وحی الهی بر رسول خدا نازل گردید در حالی که چهل و سه سال داشتند پس ده سال در مکه و ده سال در مدینه اقامت نمودند.^۲

هر چند روایات متعددی بر مدت بیست سال رسالت دلالت دارند، لکن اگر این روایات را ناظر به مدت دقیق و حقیقی نزول قرآن بدانیم معارض با روایات دیگری است که دوران وحی مکی را سیزده سال و دوران نزول قرآن را بیست و سه سال میداند.

۲- هجده سال

طبری در جامع البیان این دیدگاه را روایت کرده است ابوجاء در تفسیر آیه قراناً فرقناه لتقرأه علی الناس علی مکث و نزلناه تنزیلاً از حسن بصری نقل میکند

۱. کافی ۶۲۹-۲/۶۲۸

۲. سیره ابن اسحاق ۱۳۴ انسان الاشراف ۱/۱۲۸

ابوالحسن برای ما بیان کرد که بین آغاز نزول قرآن تا پایان آن هجده سال کشید گفت: پیش از آنکه پیامبر به مدینه مهاجرت نماید، هشت سال و در مدینه ده سال قرآن بر او نازل گردید.^۱

اشکال اساسی این نقل آن است که با دیدگاه مشهور و روایات دیگر که شروع بعثت را چهل سالگی پیامبر اکرم (ص)، عمر گرامی ایشان را شصت و سه سال مدت رسالت در مکه را سیزده سال و مدت اقامت در مدینه را ده سال میدانند، متعارض است.

۳- بیست و سه سال

برابر یک سلسله از روایات مدت نزول قرآن و رسالت پیامبر اکرم بیست و سه سال دانسته شده است.

عکرمه ، آنس و عروه بن زبیر از ابن عباس نقل کرده اند:

ان النبی بعث و انزل علیه الوحی و هو ابن اربعین سنه فاقام بمکه ثلاث عشره و بالمدينه عشره و توفي و هو ابن ثلاث وستین پیامبر در چهل سالگی به رسالت مبعوث شد و وحی بر او نازل شد آنگاه سیزده سال در مکه و ده سال در مدینه اقامت نمود.^۲

مانند همین روایت را نیز ابن اسحاق نقل کرده است.^۳

در روایت امام صادق به مفضل نیز چنین آمده است یا مفضل ان القرآن نزل فی ثلاث و عشرين سنه: أی مفضل، همانا قرآن در طول بیست و سه سال بر پیامبر نازل شد.^۴

^۱ جامع البیان ۸/۱۶۳

^۲ ترمذی، الجامع الكبير، ۶/۱۶

^۳ سیره، الجامع الكبير، ۱۳۴.

^۴ بحار، ۸۹/۳۸

عسب جمع عسیب، چوبهای پهن شاخ خرما^۱

اکتاف جمع کتف استخوانهای شانه شتر یا گوسفند؛

قراطیس: جمع قرطاس، کاغذ؛

حریر: پارچه های ابریشمی؛

ادیم: تکه های چرم و پوست دباغی شده؛

افتاب: جمع قتب، تخته چوبهای صاف.

افزون بر نقل منابع تاریخی، این نکته قابل توجه است که قرآن کریم بهترین منبع برای معرفی نوشت افزارهای موسوم آن روزگار مانند اقلام جمع قلم مداد حریر رق، صحف، قرطاس است.

پیدایش اختلاف قرآنی و تلاش در جهت توحید قرانات

۱- اولین اقدام در توحید قرانات

گفته شد که در روزگار حضور پیامبر و نزول وحی برخی از صحابیان معروف و نویسندگان و قاریان قرآن نسخه ای از آیات قرآنی را برای خویش بر میداشتند. پس از رسول اکرم نسخه زید، نه اولین و نه آخرین و نه منحصر به فرد بود بلکه نسخه ای در کنار نسخه های دیگر بزرگان صحابه مانند عبدالله بن مسعود ابی ابن کعب سید القراء به شمار میآمد و حکومت وقت هم هرگز نکوشید تا نسخه مکتوب زید را نسخه رسمی قرآن و سایر نسخه ها را غیر رسمی اعلام دارد. از این رو کاتبان و صاحبان هر یک از این مصاحف و قاریان به طور طبیعی به عنوان معلمان مناطق گوناگون کشور اسلامی شناخته شدند و مصحفهای آنان مورد استفاده مسلمانان مناطق مختلف اسلامی قرار گرفت.

اما با این وصف خط و نگارش دوران نخستین تألیف قرآن بسیار ابتدایی و فاقد علائم تعیین کننده ی حروف و حرکات و در نتیجه انعطاف پذیر بود. قاریان عهد پیامبر که قرآن را از پیامبر آموخته و در حفظ داشتند دشواری

^۱ - النهاية، ۳/۹۱۰

چندانی در قرائت نداشتند، اما قرائت قرآن از روی این مکتوبات برای دیگران خالی از دشواری و پیدایش اختلاف نبود.

با توسعه بیش از پیش اسلام و ورود قبایل و ملل گوناگون عرب و غیر عرب مانند رومیان حبشیان و ایرانیان در جرگه مسلمانان دامنه این دشواریها نیز افزون شد. زیرا هر یک از این نو مسلمانان دارای زبان لهجه و گویشی ویژه بودند و نمیتوانستند کلمات قرآن را به سهولت مانند یاران پیامبر ادا کنند در نتیجه لحن لغزش و غلط در تلفظ قرآن رو به ازدیاد می نهاد و منشأ نگرانی بود. شرح این نگرانی از زبان حذیفه الیمان صحابی جلیل القدر و صاحب سر پیامبر پیدا است. او با نگرانی اختلاف سربازان مسلمان شامی و عراقی را در قرائت، تکفیر و تخطئه یکدیگر در جنگ، ارمستان به سمع خلیفه رساند و از او استمداد طلبید. انس می گوید: حذیفه به عثمان چنین گفت: «ای امیر مؤمنان امت اسلام را پیش از آنکه در کتاب دینی خود مانند یهود و نصارا اختلاف کنند دریاب»^۱ گزارشهای مکرر از این دست عثمان را ناگزیر به ایراد سخن در این باره کرد: شما نزد من چنین اختلاف می کنید و در قرائت خود لحن دارید. بی گمان آنها که در شهرهای دورند اختلافشان بیشتر است.

راه چاره و رفع این اختلاف با توجه به این که این موضوع با شخصیت قاریان و شاگردان آنان سروکار داشت، کار آسانی نبود. بدین جهت عثمان پس از مشورت با صحابه بزرگ پیامبر و موافقت ایشان^۲، پیشنهاد حذیفه در یکی کردن مصاحف و توحید قرائت آن را مطرح کرد و تدوین نسخه رسمی (امام) را راهگشای حل این معضل دانست برای این منظور کمیته ای را مرکب از زید بن ثابت، سعید بن عاص، عبدالله بن زبیر و عبدالرحمان بن حارث برگزید. اما از آن جا که این گروه برای تحقق این هدف مهم کفایت نمیکرد به سراغ ابی ابن کعب، مالک بن ابی عامر، کثیر بن افلح، انس بن مالک و عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر رفتند و ریاست انجمن یاد شده به عهده ابی ابن کعب سپرده شد. او قرائت و املا میکرد و دیگران می نوشتند.^۳

قاضی ابوبکر باقلانی صاحب الاعجاز در الانتصار میگوید:

^۱ - بخاری صحیح کتاب فضائل القرآن ۵۸۱۶ البرهان ۳۳۰۱ نوع ۱۳

^۲ - ابن اثیر، عزالدین الکامل فی التاریخ ۳/۱۱۱

^۳ - الاتقان، ج ۱، نوع ۱۳

عثمان نیت ابوبکر را در جمع کردن قرآن میان دو مجلد نداشت بلکه مرادش گردآوری قرائت های معروف و ثابت از دوره پیامبر بزرگوار و لغو نمودن غیر آن بود .

یکی از مرجع های این انجمن نسخه زید بود که برای ابوبکر نوشته شده و از مکتوبات خانه پیامبر بهره گرفته بود و در این هنگام نزد حفصه قرار داشت . هم چنان که مکتوبات خانه پیامبر و نیز مصحف ابی ابن کعب و دیگر نسخه های قرآنی مآخذ تدوین و مقابله این هیئت بوده است، برخی برانند که علی بن ابی طالب نیز بر این امر نظارت داشته است.^۱

هیئت یاد شده نسخه هایی به عنوان الگو و شاخص (امام) به لهجه عربی مروی از پیامبر اکرم شده استنساخ کرد. با فراهم شدن «نسخ امام» خلیفه دستور داد که هر مصحفی غیر از اینها از میان برود و تنها این نسخه ها توسط قاریان و کاتبان معروف تعلیم گردد. پس از تهیه نسخه های گوناگون از این مصحف آنها را به همراه قاریان معروف به شهرهای مهم اسلامی ارسال داشتند. بر همین اساس، زید بن ثابت به همراه یک نسخه مأمور تعلیم قرآن در مدینه شد. عبدالله بن سائب با نسخه ای روانه مکه شد. مغیره بن شهاب نیز به شام و ابوعبدالله سلمی به کوفه و عامر بن عبدالقیس به بصره اعزام گردیدند و تمام نسخه های بعدی قرآن بر اساس همین نسخه ها شکل گرفت. آغاز کار توحید مصاحف توسط عثمان، به حسب قرائن و شواهد تاریخی حدود سال ۲۵ هجری و پایان کار آن نیز حدود سال ۳۰ هجری دانسته شده است.

همانطور که گذشت انگیزه عثمان از میان برداشتن قرائات گوناگون و اختلافات دامن گستر در جامعه اسلامی بود نه جمع قرآن.

نارسایی هایی که بر جای ماند

هر چند اقدام عثمان لازم بود، اما نتوانست اختلاف در قرائت را به طور کامل از بین ببرد. چرا که این نسخه ها فاقد نقطه و علامتهای تعیین کننده حروف مشابه و حرکات واژگان بود. همچنین غلط های املائی و نارسائی در جایگزینی گفتار و ادای صحیح قرآن به چشم میخورد.

موارد زیر از جمله غلط های املائی رسم الخط عثمانی است که در تاریخ به دو صورت ثبت شده است:

^۱ - ابن طاووس، رضی سعد السعود، ص ۲۷۸، طبع قم د عقلانی، ابن حجر، فتح الباری ۸/۶۳۸ طبع قاهره

أيه الثقلان (الرحمن / ٣١) ايها المجرمون (بس / ٥٩)؛

فقال الملوا (مؤمنون / ٢٣) وقال الملاء، (مؤمنون / ٢٢)؛

لد الباب، (يوسف / ٢٥) لدى الحناجر، (غافر / ١٨)؛

قال يبنوم (طه / ٩٣)؛ قال ابن ام (اعراف / ١٥٠)؛

ويمح الله الباطل، (شورى / ٢٤)؛ يمحو الله ما يشاء، (رعد / ٣٩)؛

وما دعوا الكافرين (غافر / ٥٠)؛ وما دعاء الكافرين، (رعد / ١٤)؛ و. (معرفت، هادی التمهيد، ١/٢٢٥)

باید توجه داشت همه متن نسخه های امام، همان نص نازل شده بر پیامبر خدا بود و حضرت علی هم - که به اتفاق فریقین اعلم صحابیان در امر قرآن بود - کار عثمان را تایید کرد و پس از خلافت به مردم سفارش مؤکد نمود که به آن مصحف ملتزم باشند. حتی در پاسخ برخی که پرسیدند آیا فلان غلط املائی را تغییر نمیدهید؟ فرمود: «لا يهاج القرآن بعد اليوم ولا يحول». با وجود همه این تلاشها در راستای توحید مصاحف، بار دیگر مبنای قرائت همان سماع و نقل بود که با مرور زمان اشتباه در نقل بعید نمی نمود..

امام علی(ع) با تمسک به حرکتی بازدارنده نسبت به هر نوع دستکاری قرآن، بنیانی پایه گذاری کرد که بعدها ثمره خودش را ظاهر ساخت و آن راهنمایی و تعلیم قواعد آغازین علم نحو بود.

نتیجه گیری

حفظ و نشر قرآن کریم در عصر پیامبر اکرم (ص) بر پایه دو روش شفاهی و مکتوب استوار بود. با تکیه بر فرهنگ قوی شفاهی عربستان، شمار بسیاری از صحابه به حفظ کامل قرآن (حُفَاط) همت گماردند و پیامبر به صورت مستمر بر درستی قرائت و ترتیب آیات نظارت داشت. از سوی دیگر، نوشتن آیات بر ابزارهایی مانند پوست، چوب و استخوان، با همت کاتبان وحی، پشتوانه مکتوبی برای مصون ماندن قرآن از تحریف فراهم کرد. پیامبر با ارسال قاریان به مناطق مختلف، نشر قرآن را تسریع بخشید و آن را در نمازها و آموزشهای روزمره جاری ساخت. این هماهنگی بین حافظه دقیق و اسناد مکتوب، همراه با مشارکت گسترده صحابه، سیستمی کارآمد برای انتقال متن قرآن ایجاد کرد. بدین ترتیب، بنیان محکمی برای تدوین نهایی مصحف واحد در دوران پس از رحلت ایشان شکل گرفت، که تا امروز به عنوان معجزه جاودان اسلام، پابرجاست.

منابع

- ۱- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۷ ه. ش، اصول کافی، قم، سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.
- ۲- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان، ۱۳۹۲ ه. ش، الاتقان فی علوم القرآن، امیرکبیر، دهم.
- ۳- طبری، محمد بن جریر بن یزید، ۱۴۱۲ ق، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت-لبنان، دارالمعرفه.
- ۴- ترمذی، محمد بن عیسی، ۱۹۹۸ م، الجامع الکبیر، دارالجلیل - لبنان .
- ۵- ابن هشام، عبدالملک، سیره ابن هاشم.
- ۶- معرفت، محمد هادی، بهار ۱۳۸۰ ش، علوم قرآنی، قم، موسسه فرهنگی تمهید. دوم.
- ۷- لسانی فشارکی، محمد علی، ۱۳۵۹ ه. ش، تاریخ قرآن، تهران، نهضت زنان اسلام.
- ۸- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۳۹۶ ه. ش، قرآن در اسلام، تهران، دارالکتب اسلامیه.
- ۹- حجتی، سید محمد باقر، ۱۳۶۰ ش، تاریخ قرآن کریم، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۱۰- رامیار، دکتر محمود، ۱۳۴۶ ه. ش، تاریخ قرآن، تهران، شرکت سهامی نشر اندیشه.
- ۱۱- مجلسی، محمد باقر، ۱۳۱۵ ق، بحارالانوار، دارالکتب اسلامیه.
- ۱۲- مطابی، محمد بن اسحاق، ۱۳۹۶ ق، سیره ابن اسحاق، رباط-مغرب، متعهد الدراسات والابحاث للتعريب.
- ۱۳- بحرانی، سید هاشم، ۱۳۷۵ ش، البرهان، بنیاد بعثت، اول.
- ۱۴- جوان آراسته، حسین، ۱۳۸۰ ش، درسنامه علوم قرآنی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، پنجم.
- ۱۵- سعیدی روشن، محمدباقر، تابستان ۱۳۸۸ ش، علوم قرآن ۱، قم، انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، اول.